

ინვარიონმენდალისტური კინო და სავართლიანი საზოგადოების პრინციპები

გიორგი რაზმაძე,

ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორი

საქართველოს შოთა რუსთაველის თეატრისა და კინოს სახელმწიფო უნივერსიტეტის
კვლევითი ცენტრი

აბსტრაქტი

გაეროს პარიზის კლიმატის ცვლილებების სამიტი 2015 წელს ჩატარდა, რომელზეც ჩარჩო კონვენციას მსოფლიოს უამრავმა სახელმწიფომ მოაწერა ხელი, მათ შორის საქართველომ. აღნიშნული დოკუმენტი საფუძვლად დაედო ევროკავშირის მწვანე შეთანხმებას, რომელიც 2019 წელს დამტკიცდა და რომელიც აღმოსავლეთ პარტნიორობის წევრი საქართველოსთვის მწვანე ეკონომიკისა და კულტურის წახალისების ვალდებულების აორმაგებს, რაც არათუ არ ხდება, ნამოხვანჭესის მაგალითზეც შიშვლდება ქვეყნის არასწორი ეკონომიკური მოდელით მოწყობის მოცემულობა.

კინო ის მედიუმი, რომელსაც სამყაროს რეორგანიზების ყველაზე გამორჩეული უნარი და მამასადამე, დიდი პოტენციალიც აქვს. კინო, როგორ დისკურსების ეკრანი საუკეთესოდ ასახავს კულტურას, რომელიც სამომხმარებლო ღირებულებების თვალსაწიერიდან ერთნაირად უდგება რიგით ადამიანსა და ბუნებას, გარემოს, ეკოლოგიას. მარქსის ფეტიშიზაციის თეორია, რომელიც იდეოლოგიის ადგილმონაცვლე ტერმინის გაჩენიდან ამოიზარდა, კარგად გვიხსნის კულტურის დამოკიდებულებას ბუნებრივი (თუ ადამიანური) რესურსების მიმართ.

არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ კულტურა, რომელიც დისკურსების კონგლომერატს წარმოადგენს, დისკურსების მსგავსად, წარმოებულია იდეოლოგიის მიერ (ზედნაშენი). იდეოლოგია ფლობს ინტელექტუალურ ბერკეტებს, რომლის მეშვეობითაც გაბატონებული ძალების, კლასების დაფუძნება ხდება ამ კლასის ღირებულებების „ნორმად“ წარმოჩენით. მამასადამე, კულტურა მომართულია გადაარჩინოს ძალაუფლების ვერტიკალები პრობლემების მიჩქმალვით, ან არასრული სიმართლის თქმის გზით. თუმცა სწორედ კულტურა გულისხმობს ბუნების კანონებსა და ამ კანონებზე დაფუძნებულ დისკურსებთან დაპირისპირებას. თუმცა პირველ რიგში კაპიტალისტური იდეოლოგია ცდილობს სააზროვნო სისტემების საკუთარ თავზე მორგებას, მათ შორის, კულტურის.

ქართული კინოს ყოველთვის ჰქონდა იდეოლოგიური ხაზი, თუმცა 1960-იანი წლებში ინტელექტუალურ და შემოქმედებით წრეებში კომუნიზმის დევალვაციის პროცესმა

ინდივიდუალიზმის პრობლემაზე გადაიტანა მთელი აქცენტი. მაგალითად, მერაბ კოკოჩაშვილის რამდენიმე ფილმში მთავარი ხაზი ინდივიდსა და გარემოს ურთიერთობაზე იგება, სადაც აპარატი (სახელწიფო) მხოლოდ ცალსახა ბოროტების წყაროდ არის წარმოდგენილი. სწორედ რეგულაციები ქმნიან გარემოსდაცვით კონტექსტს, რაც ერთდერთ გამოსავლად იქცევა მოგების მიღებაზე ორიენტირებული დესტრუქციული სისტემების შესაჩერებლად. ვერც კონკურენცია და ვერც ინდივიდუალური თუ კორპორაციული პასუხისმგებლობა ვერ მოაგვარებს ეკოლოგიურ კატასტროფებს და ადამიანთა ექსტლუატაციის პრობლემებს.

თანამედროვე ქართულ კინოში გარემოზე ზემოქმედებაში უფრო ფართო ჰოლისტური სურათის ამოკითვის სულ უფრო მეტი მცდელობა ჩნდება. სალომე ჯაში იკვლევს ყველაზე მდიდარი ქართველის ახირებას – ასწლოვანი ხეებით დენდროლოგიური პარკის მოწყობის ვნებას, რომელიც ეკოლოგიური კატასტროფის ფონზე კლასობრივ კატასტროფადაც წარმოგვიდგება. ალექსანდრე კობერიძის „რას ვხედავთ, როდესაც ცას ვუყურებთ“ კი სვამს მთავარ კითხვას, თუ „რას ვუპასუხებთ ჩვენს შვილებს“, როდესაც ისინი აღმოაჩენენ რომ უსამართლო სამყაროში ცხოვრობენ, რომელიც ძალაუფლების მქონე ადამიანთა მცირე რაოდენობის სიხარბეს ეწირება.

საკვანძო სიტყვები: პოლიტიკური ხელოვნება, კაპიტალიზმის ლოგიკა, გარემოსდაცვა, თანამედროვე ქართული კინო.

შესავალი

ინვარიონმენტალისტური მოძრაობა ხელოვნებაში კონცეპტუალურ ხელოვნებასთან ერთად იბადება. მინიმალიზმი, რომლიდანაც ლენდ-არტი წარმოიშვა, ახალი პერსპექტივიდან შეხედავს გარემოსა და ეკოლოგიას. კონცეპტუალური ხელოვნება ჯოზეფ კოსუთის (Joseph Kosuth) მეთაურობით ხელოვნებას პოლიტიკურ შრეს დაუბრუნებს, ჰანს ჰააკე (Hans Haacke) კი ხელოვანებს მოუწოდებს „პოლიტიკურად ანგაჟირებული“ ხელოვნების კეთებისკენ.¹

მეოცე საუკუნის მეორე ნახევარში სახელოვნებო პროტესტი უფრო კონკრეტულ და მიწიერ ფორმებს იღებს, ვიდრე ეს მეორე მსოფლიო ომამდე ხდებოდა. თუკი მანამდე ლუის ბუნუელი და მაქს ერნსტი კულტურას როგორც ასეთს აკრიტიკებდნენ, ომისშემდგომი ახალი ტალღები კონკრეტულ პოლიტიკურ დისკუსიაში ერთვებიან. მათი მიზანია იმ სამყაროს კვლევა, რომელმაც მეორე მსოფლიო ომი შესაძლებელი გახადა, ომთან ერთად კი მოიაზრებოდა – სეგრეგაცია, კოლონიალიზმი, ექსპლუატაცია, ეკოლოგიური კატასტროფები, მილიტარიზმი და ექსპანსიები როგორც სამხედრო, აგრეთვე კულტურული, გლობალიზმი და ჩაგვრის სხვა ფორმები. წინმდებარე ნაშრომის მიზანია გაიზროს კაპიტალიზმი კაპიტალიზმთან დაპირისპირებული მოძრაობების მაგალითზე როგორც ხელოვნებაში, აგრეთვე მწვანე

¹ "Art Is A Weapon: Hans Haacke on How Art Survived the Bush Administration", *Artspace*, 2017 წლის 3 თებერვალი, https://www.artspace.com/magazine/art_101/book_report/art-is-a-weapon-hans-haacke-interview-political-art-54590 [უ. გ. 25.02.2022].

პოლიტიკაში, რომლის მიზანაც პლანეტის სასარგებლოდ წარმოების კონტროლსა და რეგულაციებს გულისხმობს.

1. ომის შემდგომ ხელოვნებაში კაპიტალიზმის გააზრების საწყისები

თანამედროვე მწვანე პოლიტიკა დაფუძნებულია ანტიკაპიტალისტურ მოძრაობებზე, რომლებიც 1960-იან წლებში მრავლად ჩნდება დასავლეთში. ინვარიანტულიზმი გულისხმობს ფეტიშისტურ ლოგიკაზე დაფუძნებული კულტურულ-ეკონომიკური მოდელების კვლევას, რომელთა მიხედვითაც ბუნებრივი რესურსების ექსპლუატაცია ზუსტად ისევე მიმდინარეობს, როგორც მანამდე (და ახლაც) ადამიანურ რესურსებს ეპყრობოდნენ წარჩინებული კლასები. კაპიტალიზმის მხილება და ნიღბის ჩამოხსნა 1960-იან წლებში ყველა ფრონტზე მიმდინარეობდა, დაწყებული კონცეპტუალური ხელოვნებიდან – შეგვიძლია გავიხსენოთ ჰანს ჰააკეს 1972 წელს კრეფელდში მოწყობილი ინსტალაცია „რაინის წყლის გაწმენდი ქარხანა“ (Rhine Water Purification Plant), რომელიც ადგილობრივი ქარხნის მიერ დაბინძურებული რაინის წყალს მუზეუმის ფილტრავდა და აუზში გაშვებულ ოქროს თევზებს სიცოცხლეს უნარჩუნებდა – დამთავრებული „გრინპისის“ საქმიანობით, რომელიც ჰააკეს გამოფენამდე ზუსტად ერთი წლით ადრე შეიქმნა.

დღესაც, როდესაც ამერიკაში, ევროკავშირსა და, მათ შორის, მაგალითად, ჩინეთში გაძლიერებულია ეკოლოგიური მოძრაობა,² დასავლეთის ინიციატივით კი თითქმის ყველა ქვეყანა მწვანე შეთანხმებას აწერს ხელს,³ განპირობებულია 1972 წელს ერთ-ერთი ძველი გარემოსდაცვითი საზოგადოების „რომის ჯგუფის“ მიერ წამოწყებული კამპანიით, რომელიც ბუნებრივი წიაღისეულისა და სხვა რესურსების ლიმიტების გაცნობიერებას ისახავდა მიზნად.⁴

2015 წელს დადებული ხელშეკრულება⁵ ითვალისწინებდა მეცნიერთა გუნდის შექმნას, რომელსაც სპეციალური ანგარიში უნდა წარმოედგინა. სწორედ მეცნიერთა დასკვნების საფუძველზე კი აშშ-მა და ევროკავშირმა დაიწყო მწვანე შეთანხმებაზე მუშაობა, 2019 წელს ევროკავშირმა აღნიშნული დოკუმენტი დაამტკიცა, რომელიც 4 მიმართულებას მოიცავს: 1. ენერგეტიკას, 2. შენობებს, 3. მობილობასა და 4. კვებას.⁶ აღნიშნულ შეთანხმებას დაემატა 2020 წელს დამტკიცებული ევროპის კლიმატის პაკტი, რომელიც სამ მიმართულებას აერთიანებს

² Lewis, J., Edwards, L., "Assessing China's Energy and Climate Goals", *CAP*, 2021 წლის 6 მაისი, <https://www.americanprogress.org/article/assessing-chinas-energy-climate-goals/> [უ. გ. 25.02.2022].

³ ევროპის მწვანე შეთანხმება 2015 წელს პარიზში გაფორმდა, რომელსაც 196 ქვეყანა აწერს ხელს. დოკუმენტი მიზნად ისახავს პირველ ნახშირბადდენიეტრალურ კონტინენტს 2050 წლისთვის (იგულისხმება ევროპა) და გლობალური დათბობის შეჩერებას.

⁴ Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J., Behrens, W. W., III, "The Limits to Growth", Universe Books, 1972.

⁵ გაეროს კლიმატის ცვლილების ჩარჩო კონვენცი (პარიზის შეთანხმება), ქართულ ენაზე:

<https://www.matsne.gov.ge/ka/document/download/3702467/0/ge/pdf>, ინგლისურ ენაზე:

https://unfccc.int/sites/default/files/english_paris_agreement.pdf. [უ. გ. 25.02.2022].

⁶ მიქაძე, ე., „ევროპის მწვანე შეთანხმება და მისი მნიშვნელობა საქართველოსთვის“, *ჰაინრიკ ბიოლის ფონდი*, 2021 წლის 18 თებერვალი, https://ge.boell.org/ka/2021/02/18/evropis-mcgvane-shetankhmeba-da-misi-mnishvneloba-sakartvelostvis#_ftnref9 [უ. გ. 25.02.2022].

და ამ სამივე მიმართულებაში ანდივიდის პასუხისმგებლობაზე კეთდება აქცენტი.⁷ ეს მიდგომა ძალიან გავს 1970-იან წლებშივე წამოწყებულ დიდი კორპორაციების ვერაგულ კამპანიებს – მაგალითად, „კოკა-კოლამ“ მარკეტინგული სტრატეგია შეიმუშავა, რომლის მიხედვითაც გარემოს დაბინძურებაში *ინდივიდუალურ პასუხისმგებლობას*⁸ ესმებოდა ხაზი და მთელი პასუხისმგებლობა მომხმარებლებს ეკისრებოდათ.⁹ აღნიშნულ კამპანიაში კორპორაცია მყიდველს მოუწოდებდა ნარჩენების სწორი მართვისკენ და არაფერს ამბობდა საკუთარ წარმოებაზე, რომელიც მოგების გაზრდის მიზნით, მინის ბოთლებიდან პლასტმასის შეფუთვაზე გადავიდა, რაც დღემდე პლანეტის ერთ-ერთ მთავარ დამაბინძურებელ კომპონენტად მიიჩნევა. ოკეანეების დაბინძურებაში „კოკა-კოლას“ Big Soda-ს რიგით მეორე კორპორაცია „პეპსი“ მოსდევს.¹⁰

მსხვილ კაპიტალისტურ ძალებთან ბრძოლა თანამედროვე ხელოვნების განუყოფელი ნაწილი გახდა. ხელოვნებმა საკუთარ თავზე იტვირთეს ის როლი, რასაც თავს ვერ ან არ ართმევდა როგორც მედია და არასამთავრობო სექტორი,¹¹ აგრეთვე სახელმწიფო სამსახურები და ზოგადად პოლიტიკოსები, რომლებიც სწორედ დიდ კორპორაციებთან გარიგებაში იმყოფებიან და ხშირად სხვა ქვეყნებში პოლიტიკურ, ეკონომიკურ და ხანდახან სამხედრო ინტერვენციებსაც კი აწყობენ.¹²

„კოკა-კოლა“ იქცა ა.შ.შ.-ის სიმბოლოდ, რადგან ის მანამდე გეორგ ლუკაჩის ტერმინს თუ ვიხმართ, რეიფიკაციას დაექვემდებარა, ანუ ამერიკული პოლიტიკის კონტექსტში მასობრივი

⁷ ევროკომისია, "The European Green Deal", ბრიუსელი, წლის 11 იანვარი, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1576150542719&uri=COM%3A2019%3A640%3AFIN>, [უ. გ. 25.02.2022].

⁸ პერსონალური პასუხისმგებლობა წამოადგენს კონსერვატიზმსა და ლიბერტარიანიზმში იდეას, რომ ადამიანები პასუხისმგებლები არიან მათ მიერ ჩადენილ ან გამოწვეულ ქმედებაზე. კორპორაციები ამ იდეას ადამიანებთან და პლანეტასთან მიმართებით პასუხისმგებლობის თავიდან ასარიდებლად მიმართავენ. მათი აზრით, შაქრის ანდა ნიკოტინის მოხმარება ადამიანის თავისუფალ არჩევანზეა დამოკიდებული. აგრეთვე, ეკოლოგიის შემთხვევაში, პლანეტას არა მათ მიერ წარმოებული პროდუქცია, არამედ ამ პროდუქციის მომხმარებლები აბინძურებენ.

⁹ Nestle, M., "Soda Politics: Taking on Big Soda (and Winning)", Oxford University Press, 2015, p. 280.

¹⁰ Big Soda წამოადგენს ტერმინს, რომელიც Big Oil და Big Tobacco-ს მსგავსად გულისხმობს გაზიანი სასმელების მწარმოებელი კორპორაციების კონგლომერატს. ამ შემთხვევაში, Big Soda-ს ორი კორპორაცია ითვლება პლანეტის ოკეანეების მთავარ დამაბინძურებელ კომპანიებად. მოძრაობა Break Free From Plastic ყოველწიურად ატარებს ფართომასშტაბიან კვლევებს ოკეანეების დაბინძურების კუთხით, რომელშიც „კოკა-კოლა“ და „პეპსი“ მეოთხე წელია ლიდერობენ. იხ. "Holding Corporations Accountable for the Plastic & Climate Crisis, 2021", *BRANDED*, Vol. IV., 2021, <https://www.breakfreefromplastic.org/wp-content/uploads/2021/10/BRAND-AUDIT-REPORT-2021.pdf>, [უ. გ. 25.02.2022].

¹¹ ნოამ ჩომსკი იკვლევს ამერიკული მედიისა და არასამთავრობო სექტორის ერთიანობას ხელისუფლებასთან. იხ. ჩომსკი, ნ., ჰერმანი, ს. ე., „თანხმობის წარმოება: მასმედიის პოლიტიკური ეკონომიკა“, ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, 2020.

¹² Nestle M., იხ. სქოლიო 9, გვ. 207. „PepsiCo ხელმძღვანელი პრეზიდენტი ნიქსონს 1970-იან წლების დასაწყისში დახმარებას სთხოვს კორპორაციის ინტერესების დაცვის კუთხით ჩილეში, რომელიშიც გაიმარჯვა შეერთებული შტატების კორპორაციების მიმართ არაკეთილგანწყობილმა ძალამ. ა.შ.შ.-ის ინტერვენციამ ჩილეს პრეზიდენტის სალვადორ ალიენდეს დამხობა და მკვლელობა გამოიწვია. „პეპსის“ მსგავსი ჩარევა მიეწერება გვატემალას შიდა საქმეებშიც. დიდი ხანია რაც „კოკა-კოლასაც“ ადანაშაულებენ გვატემალაში 1978 წელს პროფკავშირების ლიდერის მკვლელობაში, რომელიც მათსავე კომპანიაში მოუშობდა. „კოკა-კოლის“ შრომითი უფლებების პრობლემა ამ ქვეყანაში 1990-იან წლებამდე გაგრძელდა, რასაც კომპანიის ძალადობრივ პოლიტიკაზე პროტესტის ნიშნად პროფკავშირთა ორგანიზაციების მხრიდან ბოიკოტი მოჰყვა...“

წარმოების ეს პროდუქტი განივთდა როგორც კაპიტალიზმის სიმბოლო. ცივი ომის დროს „კოკა-კოლა“, „მალბორო“ და „ლივასი“ თავისუფლების ერზრაცებს წარმოადგენდა რკინის ფარდის მიღმა მცხოვრები ადამიანებისთვის, რომელთათვისაც ფარდის მიღმა არსებულ პოპკულტურაში სამომხმარებლო ურთიერთობების აპოლოგეტიკა დასავლეთის მიმართ ფეტიშისტურ გრძობებს აღძრავდა.

გაზიანი სასმელების ონტოლოგია, როგორც ზოგადად ქიმიური საკვების ინდუსტრია, მომხმარებლად ყოფნის დაშვებაზეა დაფუძნებული, რომლის ლოგიკაშიც მომხმარებელიც ექვემდებარება რეიფიკაციას. ამ ჩაკეტილ წრეში კაპიტალი – ფული – ავტონომიური ფეტიშიზაციის ობიექტი ხდება. შემდგომ ეტაპზე კაპიტალიზმი ცხადდება როგორც წმიდათა წმიდა რიგითი მომხმარებლებისთვის, რომელთა ცხოვრების ყოველი ასპექტი მოხმარებაზე მყარდება – გართობაც კი მხოლოდ ვაჭრობასთან ასოცირდება (სავაჭრო მოღვაწეებისთვის თავისუფალი დროის გატარების თვისება). პოლიტიკოსები კი ფულის ფეტიშიზაციას პოლიტიკური თეოლოგიის სპექტრში განიხილავენ და სოციალური პრობლემების გადაწყვეტას ამჯობინებენ კაპიტალის დაგროვების არც თუ ისე ცხადი იდეის დოგმატად გამოცხადებას.¹³ კაპიტალიზმის კანონიკური მიდგომებიდან გადახვევა, მაგალითად, ეკონომიკის განვითარების შენელება, მდიდრებისთვის გადასახადების გაზრდა, სოციალური სახელმწიფოს გაფართოებაზე ზრუნვა და სხვა, ერესად ცხადდება.¹⁴

დონალდ ტრამპს ა.შ.შ. 2017 წელს პარიზის შეთანხმებიდან გამოყავს, მოტივით, რომ აღნიშნული გადაწყვეტილება დაეხმარება ამერიკულ კომპანიებს სასარგებლო წიაღისეულის მოპოვებაში.¹⁵ ტრამპი დრომოქმულ მოსაზრებას ემყარება, რომ ადამიანი ბუნებისა და კულტურის ბინარულობაში ცხოვრობს, როგორც ამას კლოდ ლევი-სტროსი განმარტავდა, თუმცა პრიმიტიული საზოგადოებების მაგალითზე,¹⁶ და რომ ბუნების მოთვინიერება, გარკვეულწილად, არამხოლოდ ნორმაა, არამედ კულტურის ვალიცაა.

¹³ ნივთთან ფანტასმაგორიული ურთიერთობის სახსნელად, რასაც ფეტიშიზაციას უწოდებს, მარქსი „რელიგიურ ბუნდოვან სფეროს“ მიმართავს. იხ. მარქსი, კ., „კაპიტალი“, ტომი პირველი, წიგნი I, სახელგამი, 1954, გვ. 96. ამ მოსაზრებას განავრცობს მაქს ვებერი ვებერი ცნება disenchantment-ში მოიაზრებს, რაც ქართულად „განჯადოებად“ ითარგმნება (de-magic-ation). იხ. M. Weber, "The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism", London and New York: Routledge, 2005. კაპიტალიზმს როგორც რელიგიას განიხილვას ვალტერ ბენიამინიც ესეში „კაპიტალიზმი როგორც რელიგია. ის ამბობს – „კაპიტალიზმი წინდა სახის რელიგიური კულტურა, დოგმების გარეშე“. იხ. Benjamin, W. "Capitalism as Religion", 1921, <https://cominsitu.wordpress.com/2018/06/08/capitalism-as-religion-benjamin-1921/> [უ. გ. 25.02.2022].

¹⁴ 2019 წელს გაერო-ს გენერალური ასამბლეის 74-ე სესიის გახსნაზე წარმოთქმულ სისტემაში დონალდ ტრამპმა პლანეტის მთავარ მტრად სოციალიზმი დაასახელა: „ერთ-ერთი ყველაზე სერიოზული გამოწვევა, რომელიც ჩვენი ქვეყნების წინაშე დგას არის სოციალიზმის აჩრდილი. ის არის ერების დამღუპველი და საზოგადოებების დამანგრეველი“. იხ. Remarks by President Trump to the 74th Session of the United Nations General Assembly, United Nations Headquarters, New York, 2019 წლის 24 სექტემბერი, <https://trumpwhitehouse.archives.gov/briefings-statements/remarks-president-trump-74th-session-united-nations-general-assembly/> [უ. გ. 25.02.2022].

¹⁵ Easley, J., "Trump cements 'America First' doctrine with Paris withdrawal", The Hill, 2017 წლის 2 ივნისი, <https://thehill.com/homenews/administration/336014-trump-cements-america-first-doctrine-with-paris-withdrawal>, [უ. გ. 25.02.2022].

¹⁶ Lévi-Strauss, C., "The Elementary Structures of Kinship", Beacon Press, 1971, გვ. 3.

სწორედ ბუნების დავქემდებარებაზეა სალომე ჯაშის დოკუმენტური ფილმი „მოთვინიერება“ (2021), რომელიც შეკვეთილის დენდროლოგიური პარკის შექმნის ისტორიას გვჩვენებს, თუმცა რეალურად გვანახებს ძალაუფლების რენტგენს, სურათს თუ როგორ მოხდა ბუნების წინააღმდეგ გალაშქრება და დენდროლოგიური პარკის არა გაშენება (ანუ ხეების გაზრდა, როგორც ეს ზოგადად სახეობათა დაცვის პარკის იდეაში დევს) არამედ შექმნა მრავალწლიანი ხეებით.

2. ქართული კინო და კაპიტალიზმი

შეკვეთილის პარკის უკან დგას ყველაზე მდიდარი და გავლენიანი პოლიტიკოსი, საქართველოს ყოფილი პრემიერ-მინისტრი ბიძინა ივანიშვილი, რომელმაც მის რეზიდენციასთან ახლოს გადაწყვიტა ტყე-პარკის მოწყობა. ჩვენ ამ დეტალებს თითქმის ვერ ვხედავთ ფილმში, თუმცა დროთა განმავლობაში გმირების საუბრებიდან ვიგებთ, რომ დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობისგან ივანიშვილის წარმომადგენლები ყიდულობენ ხეებს. ზოგი უარს ამბობს, ზოგი თანხმდება ისევ და ისევ გაუსაძლისი სოციალური მდგომარეობიდან გამომდინარე.¹⁷

ფილმი იწყება ტყის გამოსახულებით, რომელშიც თეთრი ბოლი იკვლევს გზას. მას მოჰყვება სპეცტექნიკის ხმაური და მუსიკა, რომელიც მაყურებელს ბუნებაზე მოსალოდნელი იერიშისთვის ამზადებს. და მართლაც, ფილმშიც და მანამდე მედიაში ვიხილეთ ეკოლოგიური კატასტროფები, რაც თითოეული ხის ამოთხრასა და ტრანსპორტირებას მოჰყვებოდა. ჩვენ ასევე ვაკვირდებოდით სახელმწიფოს ჩამოშლას, რომელიც არათუ მხოლოდ უძღურებას გამოხატავს კაპიტალის წინაშე, არამედ მის სამსახურში დგებოდა. ხეების გადატანის ეპოპეის შედეგი კი, სალომე ჯაშისვე სიტყვებით რომ ვთქვათ, კეთილისა და ბოროტების მიღმა მყოფი მოვლენა¹⁸ – შეკვეთილის დენდროლოგიურ პარკი, რომელშიც ხეები საბელებითაა დამაგრებული, ხელოვნურად გაშენებული ტყე სარწყავი სისტემით ირწყვება, ბილიკებზე კი ელექტრო მანქანები გადაადგილდებიან.

ეს პარკი არამხოლოდ ბუნების მოთვინიერებას, არამედ ადამიანის ბუნების დაქვემდებარების სიმბოლოდაც წარმოგვიდგება. ის რასაც ძველი დროის ფეოდალები საკრალური ლეგიტიმაციით ახერხებდნენ, თანამედროვე კაპიტალისტი ფეოდალები¹⁹ ძალაუფლებას

¹⁷ სალომე ჯაში სხვადასხვა ინტერვიუში ყურადღებას ამახვილებს ხის გაყიდვის მოტივაციაზე, რომ მიღებულ თანხად ზოგმა შვილის ოპერაცია დააფინანსა და ა.შ. შდრ. გ. ნადიბაიძე, „სალომე ჯაშის დოკუმენტური ფილმი 'მოთვინიერება'“, *ინდიგო*, 2021 წლის 1 თებერვალი, <https://indigo.com.ge/articles/salome-jashis-dokumenturi-filmi-motviniereba/> [უ. გ. 25.02.2022]; რაზმაძე, გ., „სამოთხე... სამოთხე?... ინტერვიუ სალომე ჯაშთან“, *კინო*, #3, 2021, გვ. 75.

¹⁸ რაზმაძე, გ., იხ. სქოლიო 17, გვ. 77.

¹⁹ ტერმინი „მსხვილ კაპიტალისტთა ფეოდალიზმი“ იხმარა ჯორჯ სტიუარტ მილმა ნაშრომში „სოციალიზმი“ (მილი,ჯ. ს., „სოციალიზმი. ქალთა დაქვემდებარება“, გამომცემლობა „ibooks“, 2021, გვ. 25), რომელიც თავის მხრივ ემყარებოდა ჟოზეფ ფურიეს ცნებას „ინდუსტრიულ ფეოდალიზმს“ (la féodalité industrielle), რასაც ვრცლად განმარტავს ასევე ფრანგი სოციალისტი მოაზროვნე ვიქტორ კონსიდერანი „სოციალურ ბედში“ (Considerant, V., "Destinée Sociale", tome premier, Au Bureau de la Phalange, 1835, გვ. 194).

ფულს აფუძნებენ, მით უფრო, როდესაც ამ სისტემაში ფული მხოლოდ გაცვლით ღირებულებას არ ატარებს და ის ფეტიშიზაციის წყალობით მითოსური თუ მეტაფიზიკური ლეგიტიმაციის წყაროდ იქცევა.

სალომე ჯაში ძალაუფლების ბაღში იპარება, რომელიც მთელი ქვეყნის მასშტაბზე ვრცელდება, როგორც ეს ცნობილმა ინგლისელმა კრიტიკოსმა პიტერ ბრედშოუმ აღნიშნა.²⁰ დენდროლოგიური პარკის გადაღება სალომე ჯაშის პოლიტიკური მანიფესტაციაა, რომელიც ზუსტად ისე ამხელს ძალაუფლებას, როგორც ჰააკე თავის მუზეუმების სერიასა და სხვა საგამოძიებო პროექტებში ეპყრობოდა ინსტიტუციებსა და ამ ინსტიტუციებს უკან მდგომ ძალაუფლებისა და კაპიტალის მქონე პერსონებს („მომას გამოკითხვა“, „სოციალური სისტემა რეალურ დროში“, „მანე/პროექტი“, „შოკოლადის მეფე“ და სხვ.).

ჯაში ერთ-ერთ ინტერვიუში ამბობს, რომ მას ხშირად ეკითხებიან, რატომ აგრძელებს ცხოვრებას საქართველოში, რაზეც ის პასუხობს – „იმიტომ რომ ეს გაბრაზებულს მხდის“ (Because it makes me angry).²¹ სწორედ სატელევიზიო იმიჯი გახდება ამ ფილმის ინსპირაცია, ზღვაში შეცურული ხე, რომელიც ბუნების დაქვემდებარების ხატად იქცა.

ჯაში ერთხანს ტელევიზიაშიც მუშაობდა და კარგად იცნობს ამ მედიუმს – სატელევიზო გამოსახულების ძალას, რომელიც მისი ფილმის ინსპირაციაც გახდა. მასობრივი კომუნიკაციები ზუსტად იგივე როლს ასრულებენ თანამედროვე სამყაროში, რასაც კლასიკური ფეოდალიზმის ეპოქაში ხელოვნება ითავსებდა, რომელიც მმართველი ელიტების, მამასადამე, კლასების ღირებულების კვლავმწარმოებელი იყო. მარქსმა მას ზედნაშენი უწოდა, რომელიც ჩაგვრაზე იყო დაფუძნებული იმდენად, რამდენადაც ჩაგვრის ინსტრუმენტების განმტკიცებით იყო დაკავებული.²²

ხელოვნების თეორეტიკოსი ბორის გროისი თანამედროვე იმიჯებს იდეოლოგიის გამტარ და მსახურ მოვლენად განიხილავს. მაგალითად იღებს ტერორიზმს და ამ შედარებით ახალი ფენომენის საყურადღებო ასპექტებს განმარტავს:

„... როგორც ჩვენთვის გამიზნული ფარული და შემამფოთებელი რეალობის „ხატები“, რომელიც ჩვენი დროის გლობალური პოლიტიკის რეალობას წარმოადგენს. ვიტყვდი, რომ ეს იმიჯები თანამედროვე პოლიტიკური ხატებია, რომლებიც ჩვენს კოლექტიურ წარმოსახვაზე დომინირებს.“²³

²⁰ Bradshaw, P., "Taming the Garden review – fascinating study of a billionaire's destructive folly", *The Guardian*, 2022 წლის 25 იანვარი, <https://www.theguardian.com/film/2022/jan/25/taming-the-garden-review-fascinating-study-of-a-billionaires-destructive-folly> [უ. გ. 25.02.2022].

²¹ Wissot, L., "It Was Such a Jiggle of Consciousness, Such a Beautiful Monstrosity...", *filmmaker*, 2021 წლის 1 თებერვალი, <https://filmmakermagazine.com/111029-it-was-such-a-jiggle-of-consciousness-such-a-beautiful-monstrosity-salome-jashi-on-her-sundance-debuting-taming-the-garden/#.Yfbsuy8RphA> [უ. გ. 25.02.2022].

²² ბალიბარი, ე., „მარქსის ფილოსოფია“, თბილისი: ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2016, გვ. 83.

²³ Groys, B., "Art Power", The MIT Press, 2008, p. 125.

გლობალიზაციის შედეგად ჩამოყალიბებულ ახალ მასკომუნიკაციურ მედიუმებში არსებული იდეოლოგია, რომელიც საქონლის ფეტიშიზაციაზე დგას, ემსახურება *მსხვილ კაპიტალისტთა ფეოდალიზმის* გამტკიცებას. უამრავი მანიპულაციის მიუხედავად, გარემოსდაცვითი საკითხები ის რუბიკონია, რომელსაც მანუპულაციური ლოგიკა ვერ ლახავს – მარგარეტ ტეტჩერიც კი გაერო-ს ტრიბუნიდან საუბრობდა კლიმატის დაცვის აუცილებლობაზე (თუმცა, ზოგიერთის აზრით, გარემოს დაცვაზე მსჯელობა ქვანახშირის მომპოვებელთა პროფკავშირების განადგურებისთვის დასჭირდა, თუმცა ამის პირდაპირი მტკიცებულებები არ მოგვეპოვება).²⁴

მაშასადამე, წინა წლების აქტივიზმმა გარკვეულწილად შედეგი გამოიღო, თუმცა მწვანე პოლიტიკა ჯერ ისევ უთმობს სასაქონლე ფეტიშიზმს. ევროკავშირის მწვანე შეთანხმებაშიც კი ვხედავთ უამრავ დათმობასა და ლოიალურ დამოკიდებულებას დიდი კორპორაციების მიმართ, რომლებსაც 2030 წლამდე და, შესაძლოა, 2050 წლამდეც კი ეძლევათ საშეღავათო პირობები. და სწორედ ასეთ დროს დაისმის ალექსანდრე კობერიძის არც თუ ისე რიტორიკული შეკითხვა, რომელსაც ის მის ფილმში „რას ვხედავთ, როდესაც ცას ვურურობთ“ (2021) აჟღერებს: – „რას ვეტყვით ჩვენ შვილებს...“

კობერიძის ფილმში უამრავი მნიშვნელოვანი კადრი, ეპიზოდი თუ სცენაა, რომელზეც როგორც ესთეტიკური და ფორმალისტური თვალსაზრისით, ასევე შინაარსობრივი და მეტაფორული კუთხითაც ბევრის თქმა შეიძლება. თუმცა ამ ჯერად გამოვყოფდი ავტორის პირდაპირ მიმართვას, რომელიც ფილმის ე.წ. ანტრაქტში, პირველ და მეორე ნაწილებს შორის არის წარმოთქმული ბერძნული თეატრის საუკეთესო ტრადიციებში.

„აღბათ არ იქნება ურიგო ორი სიტყვა ვთქვათ იმაზე, თუ როდის მოხდა ამბავი, – ამბობს ნარატორი – რომელსაც ერთად ვადევნებთ თვალებს. – როგორი იყო ეს დრო? – დრო იყო უსასტიკესი. დაუნდობელი. ეჭვი არ მეპარება, ამ დროს როგორც უსასტიკესს მოიგონებენ მომავალი ადამიანები. როგორც ჩვენ გვიჭირს წარმოვიდგინოთ, თუ როგორ ეწეოდნენ ადამიანები ყოველდღიურ საქმიანობას, როდესაც მათ გარშემო უმძიმესი დანაშაულები ხდებოდა, ასევე ვერ ახსნიან მომავალი თაობები ჩვენს გულგრილობას იმის მიმართ, თუ რაც ხდება ჩვენს გარშემო. მაგალითად ის, თუ როგორც ვექცევით ჩვენს დებს და ძმებს ცხოველთა სამყაროდან, გაუგონარია ისტორიისათვის. ამ წელს, მხოლოდ ხანძრებში სხვადასხვა კონტინენტზე – ხანძრებში რომელთა მიზეზი სიხარბეა – დაახლოებით 1 250 000 000 ცოცხალი არსება დაიღუბა. მილიარდ ორას ორმოცდაათი მილიონი! უსასრულოდ შეიძლება მაგალითების მოყვანა, მაგრამ აღბათ საკმარისია. დაახლოებით წარმოდგენა გვაქვს იმაზე, თუ როდის მოხდა ეს ამბავი [ფილმში არსებული დრო, გ.რ.] და როგორც ამ დროის შვილებს სჩვევიათ, ჩვენს ზემოხსენებული არ შევიმჩნიოთ და დავუბრუნდეთ თხრობას“.

²⁴ Margaret Thatcher's Speech to United Nations General Assembly (Global Environment), United Nations Building, New York, 1989 წლის 8 ნოემბერი, <https://www.margaretthatcher.org/document/107817> [უ. გ. 25.02.2022].

და ფილმის ფინალისკენ, თანაც ხვამლის მთის გამოსახულების ფონზე (რომლის მისადგომებთან თურქული კომპანია „ენკა რინიუებლზი“ ცდილობდა და ახლაც ცდილობს ჰესების კასკადის აშენებას, რასაც დასავლეთ საქართველოს ეკოლოგიის განადგურება მოჰყვება,²⁵ თან ყოველგვარი ენერგეტიკული თუ ფინანსური სარგებლის მიღების გარეშე²⁶), კობერიძეს კვლავ ფილმის გარეთ გაყავს მაყურებელი და კიდევ ერთხელ მიმართავს მას ამ ჯერად უფრო პერსონალური ტექსტით, ვიდრე რიონში ჩაგდებული ფეხბურთის ბურთის ფონზე მიმართავდა, რაც ზემოთ უკვე მოვიყვანეთ: – „რას ვეტყვი ჩემ შვილებს, როდესაც მკითხავენ, თუ რა იყო ასეთი სისასტიკის, ასეთი უძლურების მიზეზი. როდესაც მკითხავენ, ეს ყველაფერი როცა ხდებოდა, მე რას ვაკეთებდი... ვფიქრობ, რადგან ვიცი, რომ მკითხავენ, – პასუხი კი არ მაქვს. რა ვუთხრა, ფილმებს ვიღებდი-თქო?!“

შეგვიძლია ვთქვათ, რომ კობერიძემ ფილმი გადაიღო სიხარბეზე. სიხარბეზე რომელიც ემუქრება იმ ჯადოსნურ სამყაროს განადგურებით, რომელიც „რას ვხედავთ, როდესაც ცას ვუყურებთში“ იხატება. ფილმი ფანტაზმაგორიულ ამბავს გვიყვება, ქუთაისელი ფარმაცევტი გოგოსა და ფეხბურთელი ბიჭის სასისყვარულო ისტორიას, როგორ გაიცნობენ შემთხვევით, როგორ დათქვამენ პაემანს და როგორ მოუვლენს მათ ავი თვალი წყევლას, რომელიც ახალგაზრდებს გარეგნობას შეუცვლის. დათქმულ დროსა და ადგილზე ორივე კი გამოცხადდება, მაგრამ რა გასაკვირია რომ ვერ იცნობენ ერთმანეთს. ფილმის მსვლელობის დროს მათ მაინც შეუყვარდებათ ერთმანეთი და მხოლოდ ფინალში, კინოს წყალობით წყევლა გაქრება. სამყაროს მოჯადოებისა და განჯადოების საკითხი კაპიტალიზმს უკავშირდება, რომელიც მაქვს ვებერის მიხედვით, განმანათლებლობის რაციონალიზმით განჯადოებულ სამყაროში წარმოიქმნება, მაგრამ შემდგომ თავად იქცევა სეკულარულ რელიგიად.²⁷

ეს ზრახვები ფაბულა, შეიძლება ითქვას, მეორეხარისხოვანია ფილმის უამრავ შრეში, რომელიც იკვლევს ქალაქის სივრცეს, ამ ქალაქის ბინადართა – ადამიანებისა და ცოხველების – ერთიანობას ურბანულ სივრცესთან, რომელიც აგებულია ლეგენდებსა და მეხსიერებაზე. კობერიძეს სწორედ ეს ენერგია აინტერესებს, რომლის აკუმულირებასაც კინოს მედიუმში ცდილობს, რომ ვიცოდეთ, რას დავკარგავთ, როდესაც კაპიტალის სიხარბეს არ აღვუდგებით წინ.

გროისი წერს:

„ხელოვნება ყოველთვის ცდილობდა ძალის მაქსიმალური შესაძლებლობით წარმოჩენას, ძალის, რომელიც მართავდა სამყაროს მთლიანობაში – იქნება ღვთაებრივი თუ ბუნების ძალა. მაშასადამე, ხელოვნება საკუთარ რეპრეზენტაციაში ავტორიტეტს აფუძნებდა ამ

²⁵ მწვანე ალტერნატივის ანგარიში, „ნამახვან ჰესების კასკადის მშენებლობა კანონის დარღვევით მიმდინარეობს“, 2021 წლის 21 თებერვალი, <https://greenalt.org/namakhvan-hesebis-kaskadis-mshenebloba-kanonis-darghvevit-mimdinareobs/> [უ. გ. 25.02.2022].

²⁶ სოციალური სამართლიანობის ცენტრის დასკვნა, „ნამახვანის კასკადის პროექტი სამართლებრივ დარღვევებს, მაღალ სოციალურ და ეკოლოგიურ რისკებს შეიცავს“, 2020 წლის 22 ივლისი, <https://socialjustice.org.ge/ka/products/emc-namakhvanis-kaskadis-proekti-samartlebriv-darghvebs-maghal-sotsialur-da-ekologiur-risrebs-sheitsavs> [უ. გ. 25.02.2022].

²⁷ Weber, M., იბ. სქოლიო 13.

ძალაზე. ამ თვალსაზრისით, ხელოვნება ყოველთვის პირდაპირ თუ ირიბად კრიტიკული იყო, რადგან ის სასრულს, პოლიტიკურ ძალას უსასრულობის გამოსახულებას უპირისპირებს, როგორცაა ღმერთი, ბუნება, ბედი, სიცოცხლე, სიკვდილი“.²⁸

ალექსანდრე კობერიძემ, სალომე ჯაშთან ერთად, ქართულ კინოში შემოიტანა ახალი ტიპის პოლიტიკური აქტივიზმი. თუკი მანამდე სისტემის კრიტიკას ყოველთვის საზოგადოების კრიტიკაც მოჰყვებოდა (ნეო)ლიბერალური ინდივიდუალური პასუხისმგებლობის კონცეფციიდან გამომდინარე (შეგვიძლია გავიხსენოთ ნანა ექვთიმიშვილისა და სიმონ გროსის ფილმები: „გრძელი ნათელი დღეები“ (2013), „ჩემი ბედნიერი ოჯახი“ (2017) და „ახალი ქართული კინოს“ უამრავი სხვა ფილმი) უპირველეს ყოვლისა, ჯაში და კობერიძე სიფრთხილით და შრომატევადი დაკვირვება-შესწავლის შედეგად ეხებიან გარემოსა და დროს²⁹ და ადამიანთა დადანიშნულების ნაცვლად, მოვლენების ფესვების განხილვას გვთავაზობენ.

გროსის პოლიტიკურ აქტივიზმს თანამედროვე ხელოვნების განუყოფელ ქმედებად განიხილავს. ხელოვნებას ის პოლიტიკური და სოციალური აქტივიზმისთვის მედიუმად და არენად მიიჩნევს:

„სახელოვნებო აქტივიზმს არ აქვს მიზნად სახელოვნებო სისტემისა თუ ზოგადი პოლიტიკური და სოციალური მდგომარეობის მხოლოდ კრიტიკა, არამედ მიზანია ამ მოცემულობების გამოსწორება ხელოვნების მეშვეობით – არა იმდენად სახელოვნებო სისტემის შიგნით, რამდენადაც მის გარეთ, ანუ შეიცვალოს თავად რეალობის პირობები. ხელოვანი აქტივისტები ცდილობენ ეკონომიკურად დაბალგანვითარებულ ადგილებში წამოწიონ ეკოლოგიური პრობლემები, ღარიბ ქვეყნებსა და რეგიონებში განათლებასა და კულტურაზე ხელმისაწვდომობაზე ზრუნვა და არალეგალური იმიგრანტების გაჭირვებაზე ყურადღების მიპყრობა... სხვა სიტყვებით, სახელოვნებო აქტივიზმი რეაგირებს თანამედროვე სოციალური სახელმწიფოს დასუსტებაზე და ანაცვლებს სოციალურ ინსტიტუციებსა და არასამთავრობო ორგანიზაციებს, რომლებიც სხვადასხვა მიზეზით ვერ ან არ არსულებენ საკუთარ მოვალეობებს“.³⁰

დასკვნა

საქართველო გარემოსდაცვითი და სოციალური სახელმწიფოს კუთხით დასავლეთთან შედარებით ყველაზე ცუდ პოზიციებს რომ იკავებს, რა თქმა უნდა, ნეოლიბერალური დღისწესრიგის დამსახურებაა. ამ მოცემულობის არქიტექტორი რუსი ოლიგარქი კახა ბენდუქიძეა, რომელიც „ვარდების რევოლუციის“ შემდეგ ზურაბ ჟვანიას მოწვევით

²⁸ Groys, B., იხ. სქოლიო 23, გვ. 2.

²⁹ ალექსანდრე კობერიძე ერთი წლის განმავლობაში ცხოვრობდა ქუთაისში, სანამ გადაღებებს დაიწყებდა. სალომე ჯაში კი მოსამზადებელ პერიოდში ადგილზე მკვლევარი გააგზავნა და მხოლოდ ამის შემდეგ დაიწყო ადგილზე „პირადი კვლევა“. იხ. რაზმაძე, გ., იხ. სქოლიო 17, გვ. 74.

³⁰ Groys, B., "In the Flow", Verso, 2016, გვ. 36.

რუსეთიდან მოევლინა საქართველოს, რომელიც მეტ-ნაკლებად მოულოდნელად ნეოლიბერალური პოლიტიკის გატარებას იწყებს. მისი მინისტრობის პერიოდში (2004-8) სტრატეგიული მნიშვნელობის თითქმის ყველა საწარმო თუ ეკონომიკის მიმართულება რუსული კომპანიებისა და ოლიგარქების ხელში აღმოჩნდება. პოლიტიკური ელიტები, მედია და წამყვანი არასამთავრობო სექტორი ბენდუქიძის რეფორმების შეფასებისგან თავს იკავებს, შედეგებზე კი (რუსეთის ეკონომიკური და პოლიტიკური ძალაუფლების ფაქტორზე) დუმან. სწორედ ასეთ დროს საზოგადოებრივი მოძრაობის ავანგარდში ხელოვანები უნდა მოექცნენ, რომლებიც მოამზადებენ დეკოლონიურ მოძრაობას „დესტრუქციული ეკონომიკური მოდელის წინააღმდეგ“, ³¹ როგორც მწვანეების/ევროპის თავისუფლების ალიანსის წევრი და ევროპარლამენტის ვიცე-პრეზიდენტი ჰეიდი ჰაუტალი აფასებდა ნამოხვანი ჰესის წინააღმდეგ პროტესტს – პროტესტს, რომელმაც ბენდუქიძის შემდგომი პოლიტიკური და ეკონომიკური წყობის მანკიერი მხარე გამოაშკარავა.

³¹ „ევროპარლამენტარი ჰეიდი ჰაუტალი „ნამოხვანჰესის“ საწინააღმდეგო პროტესტზე“, ინტერპრესნიუსი, 2021 წლის 2 ივნისი, <https://www.interpressnews.ge/ka/article/658954-evroparlamentari-haidi-hautala-namaxvanthesis-sacinaagmdago-protestze-mivesalmebi-sakartvelos-mosaxleobis-am-axali-saxis-mobilizacias-destrukciuli-ekonomikuri-modelis-cinaagmdag/> [უ. გ. 25.02.2022].

ბიბლიოგრაფია:

1. ბალიზარი, ეტიენ, „მარქსის ფილოსოფია“, ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბილისი, 2016;
2. გაეროს კლიმატის ცვლილების ჩარჩო კონვენცი (პარიზის შეთანხმება), ქართულ ენაზე: <https://www.matsne.gov.ge/ka/document/download/3702467/0/ge/pdf>, ინგლისურ ენაზე: https://unfccc.int/sites/default/files/english_paris_agreement.pdf. [უკანასკნელად გადამოწმდა 25.02.2022];
3. „ევროპარლამენტარი ჰაიდი ჰაუტალა „ნამახვანჰესის“ საწინააღმდეგო პროტესტზე“, ინტერპრესნიუსი, 2021 წლის 2 ივნისი, <https://www.interpressnews.ge/ka/article/658954-evroparlamentari-haidi-hautala-namaxvanthesis-sacinaagmdego-protestze-mivesalmebi-sakartvelos-mosaxleobis-am-axali-saxis-mobilizacias-destrukciuli-ekonomikuri-modelis-cinaagmdag/> [უკანასკნელად გადამოწმდა 25.02.2022];
4. მარქსი, კარლ, „კაპიტალი“, ტომი პირველი, წიგნი I, სახელგამი, თბილისი, 1954;
5. მილი, ჯონ სტიუარტ, „სოციალიზმი. ქალთა დაქვემდებარება“, ibooks, თბილისი, 2021;
6. მიქაძე, ეკატერინე, „ევროპის მწვანე შეთანხმება და მისი მნიშვნელობა საქართველოსთვის“, ჰაინრიჰ ბიოლის ფონდი, 2021 წლის 18 თებერვალი, https://ge.boell.org/ka/2021/02/18/evropis-mcvane-shetankhmeba-da-misi-mnishvneloba-sakartvelostvis#_ftnref9 [უკანასკნელად გადამოწმდა 25.02.2022];
7. მწვანე ალტერნატივის ანგარიში, „ნამახვან ჰესების კასკადის მშენებლობა კანონის დარღვევით მიმდინარეობს“, 2021 წლის 21 თებერვალი, <https://greenalt.org/namakhvan-hesebis-kaskadis-mshenebloba-kanonis-darghvevit-mimdinareobs/> [უკანასკნელად გადამოწმდა 25.02.2022];
8. ნადიბაიძე, გვანცა, „სალომე ჯაშის დოკუმენტური ფილმი 'მოთვინიერება'“, ინდიგო, 2021 წლის 1 თებერვალი, <https://indigo.com.ge/articles/salome-jashis-dokumenturi-filmi-motviniereba/> [უკანასკნელად გადამოწმდა 25.02.2022];
9. რაზმაძე, გიორგი, „სამოთხე... სამლოხვე...: ინტერვიუ სალომე ჯაშთან“, *კინო*, #3, 2021;
10. სოციალური სამართლიანობის ცენტრის დასკვნა, „ნამახვანის კასკადის პროექტი სამართლებრივ დარღვევებს, მაღალ სოციალურ და ეკოლოგიურ რისკებს შეიცავს“, 2020 წლის 22 ივლისი, <https://socialjustice.org.ge/ka/products/emc-namakhvanis-kaskadis-proekti-samartlebriv-darghvebs-maghal-sotsialur-da-ekologiur-risrebs-sheitsavs> [უკანასკნელად გადამოწმდა 25.02.2022];
11. ჩომსკი, ნოამ, ჰერმანი, ედვარდ ს., „თანხმობის წარმოება: მასმედიის პოლიტიკური ეკონომიკა“, ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა, თბილისი, 2020;
12. "Art Is A Weapon: Hans Haacke on How Art Survived the Bush Administration", *Artspace*, 2017 წლის 3 თებერვალი, https://www.artspace.com/magazine/art_101/book_report/art-is-a-weapon-hans-haacke-interview-political-art-54590 [უკანასკნელად გადამოწმდა 25.02.2022];
13. Benjamin, Walter, "Capitalism as Religion", 1921, <https://cominsitu.wordpress.com/2018/06/08/capitalism-as-religion-benjamin-1921/> [უკანასკნელად გადამოწმდა 25.02.2022];

14. Bradshaw, Peter, "Taming the Garden review – fascinating study of a billionaire's destructive folly", *The Guardian*, 2022 წლის 25 იანვარი, <https://www.theguardian.com/film/2022/jan/25/taming-the-garden-review-fascinating-study-of-a-billionaires-destructive-folly> [უკანასკნელად გადმოწმდა 25.02.2022];
15. Considerant, Victor, "Destinée Sociale", tome premier, Au Bureau de la Phalange, Paris, 1835;
16. European Commission, "The European Green Deal", Brussels, 11 January, <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?qid=1576150542719&uri=COM%3A2019%3A640%3AFIN>, [Last seen 25.02.2022];
17. Groys, Boris, "Art Power", The MIT Press, Cambridge and London, 2008;
18. Groys, Boris, "In the Flow", Verso, London and New-york, 2016;
19. "Holding Corporations Accountable for the Plastic & Climate Crisis, 2021", BRANDED, Vol. IV., 2021, <https://www.breakfreefromplastic.org/wp-content/uploads/2021/10/BRAND-AUDIT-REPORT-2021.pdf>, [უკანასკნელად გადმოწმდა 25.02.2022];
20. Lévi-Strauss, Claude, "The Elementary Structures of Kinship", Beacon Press, Boston, 1971;
21. Lewis, Joanna, Edwards, Laura, "Assessing China's Energy and Climate Goals", *CAP*, 2021 წლის 6 მაისი, <https://www.americanprogress.org/article/assessing-chinas-energy-climate-goals/> [უკანასკნელად გადმოწმდა 25.02.2022];
22. Easley, Jonathan, "Trump cements 'America First' doctrine with Paris withdrawal", *The Hill*, June 2, 2017, <https://thehill.com/homenews/administration/336014-trump-cements-america-first-doctrine-with-paris-withdrawal> [უკანასკნელად გადმოწმდა 25.02.2022];
23. Margaret Thatcher's Speech to United Nations General Assembly (Global Environment), United Nations Building, New York, 1989 წლის 8 ნოემბერი, <https://www.margareththatcher.org/document/107817> [უკანასკნელად გადმოწმდა 25.02.2022];
24. Meadows, Dennis, Meadows, Donella, Randers, Jørgen, William W. Behrens III, "The Limits to Growth", Universe Books, New York, 1972;
25. Nestle, Marion, "Soda Politics: Taking on Big Soda (and Winning)", Oxford University Press, Oxford, 2015;
26. Remarks by President Trump to the 74th Session of the United Nations General Assembly, United Nations Headquarters, New York, 2019 წლის 24 სექტემბერი, <https://trumpwhitehouse.archives.gov/briefings-statements/remarks-president-trump-74th-session-united-nations-general-assembly/> [უკანასკნელად გადმოწმდა 25.02.2022];
27. Weber, Max, "The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism", Routledge, London and New York, 2005;
28. Wissot, Lauren, "It Was Such a Jiggle of Consciousness, Such a Beautiful Monstrosity...", *filmmaker*, 2021 წლის 1 თებერვალი, <https://filmmakermagazine.com/111029-it-was-such-a-jiggle-of-consciousness-such-a-beautiful-monstrosity-salome-jashi-on-her-sundance-debuting-taming-the-garden/#.Yfbsuy8RphA> [უკანასკნელად გადმოწმდა 25.02.2022];